

ОТРАЖЕНИЕ НА ДЕМОГРАФСКАТА КРИЗА ВЪРХУ ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ

гл. ас. Диана Съботинова
Бургаски свободен университет

DEMOGRAPHIC CRISIS EFFECTS ON HIGHER EDUCATION

Diana Sabotinova

***Abstract:** Lower fertility levels are reducing the demand for preschool, primary, and secondary education and are shifting demand toward higher education. Demographic change will lead to further inefficiencies in the use of budget resources for education unless there are fundamental changes in the financing and management of these systems.*

***Key words:** demographic crisis, higher education reform and financing*

1. Тенденции в развитието на демографските процеси в България: намаляване и застаряване на населението, промяна във възрастовата структура на населението.

Проблемите на демографското развитие на България са обект на засилващо се обществено внимание от 1960-те години поради спада в раждаемостта и забавянето на темповете на нарастване на българското население. Налице е устойчива, обективна и с нарастващ потенциал тенденция към влошаване на демографската ситуация в България.

Този процес се задълбочава в началото на 1990-те години. Основният фактор за намаляване броя на населението е отрицателната тенденция в раждаемостта. Високата смъртност и големият брой емигранти са другите два фактора, водещи до демографски срив в страната. Причините за тази негативна тенденция са икономически и социални, вътрешни и външни, обективни и дължащи се на демографската политика от страна на държавата. Силно са ограничени факторите за естественото възпроизводство на населението, рушат се традиционни ценности на българското семейство. Под сериозен удар са поставени редица социални фондове, базиращи се на солидарността между поколенията.

Съществените демографски параметри, които оказват влияние и решавашо въздействие върху състоянието, тенденциите и прогнозите за бъдещото развитие на населението, са тоталният коефициент на плодовитост като основа за измерване на нивото на раждаемостта, коефициентът на смъртност и нивото на нетна миграция. Според тези параметри е налице сериозна криза в раждаемостта, която бележи непрекъсната низходяща тенденция от началото на 1970-те години, въпреки частично провежданата от държавата политика за нейното насърчаване. Тенденцията се задълбочава рязко след 1990-1992 година. Тоталният коефициент на плодовитост от около 2,2 през 1970-1975 година спада на 1,1-1,23 за периода 2000-2005 година. За 2009 година тоталният коефициент на плодовитост е 1,57, като в градовете е 1,49, а в селата – 1,77.

<i>Коефициенти на раждаемост и естествен прираст на населението</i>			
<i>Години</i>	<i>Раждаемост (на 1000 души)</i>	<i>Естествен прираст (на 1000 души)</i>	<i>Тотален коефициент на плодовитост</i>
1990	12,1	-0,4	1,81
1995	8,6	-5,0	1,23
2001	8,6	-5,6	1,24
2005	9,2	-5,4	1,31
2006	9,6	-5,1	1,38
2007	9,8	-5,0	1,42

Източник: НСИ

Спадът в раждаемостта, съчетан с директното въздействие на тежки за населението социално-икономически процеси, комерсиализацията и затрудненият достъп до здравни услуги при влошени параметри на здравеопазването и масираната емиграция главно на млади хора, доведоха до очевидна недостатъчност в броя на помладите генерации в сравнение с по-възрастните, до нарушаване на естествения баланс в размера и пропорциите на различните поколения. Със спада в раждаемостта началните възрастови групи намаляват по размер и не е възможно дори и частично заместване на поколенията. Българското население застарява и този процес не може да бъде овладян в близките десетилетия. Всички тези фактори на демографското развитие на България доведоха до почти необратимо стесняване на възможностите за нормално възпроизводство на населението, в това число и на работната сила.

Проблемът с раждаемостта има и редица особено чувствителни измерения, едно от най-обезпокоителните от които е неговата етнизация в трайно маргинализираните групи от населението, главно от ромската общност. Също така особено тревожно е, че засилената икономическа емиграция е износ на раждаемост, на образование и квалификация, които са заплащани от цялото население на страната.

Обезпокоителните тенденции в раждаемостта се потвърждават и от анализа на различни демографски показатели. Непрекъснато нараства броят на извънбрачните раждания. Брачността, разводите, неформалните семейства, семейното планиране, извънбрачните раждания се включват в затворения кръг на възпроизводството на населението и съществено допринасят за значителната устойчивост на сложилите се вече негативни тенденции.

Кризата в раждаемостта има многопосочни проявления – намаляването на раждаемостта е свързано с влошаване на нейната структура, което се превръща в сериозен социален проблем. Той се генерира от промените в икономиката, от високото равнище на безработицата, от ниските доходи на преобладаващата част от населението. Браковете и раждаемостта се превръщат в лукс, който не всеки може да си позволи, ако се чувства отговорен. Социологическите данни свидетелстват за нагласи към масово отлагане на ражданията. Отслабват бариерите пред насилието и експлоатацията на деца – свои и чужди. Жестокостта и бездушието към децата постепенно подменят хуманизма и отговорността към тях. Разгражда се отговоростта да се полагат добри родителски грижи за родените деца.

<i>Брой на живородените деца</i>					
<i>Година</i>	<i>Живородени</i>	<i>Момчета</i>	<i>Момичета</i>	<i>В градовете</i>	<i>В селата</i>
2003	67 359	34 670	32 689	48 597	18 762
2004	69 886	36 026	33 860	50 390	19 496
2005	71 075	36 478	34 597	52 280	18 795
2006	73 978	38 108	35 870	55 043	18 935
2007	75 349	38 822	36 527	56 257	19 092
2008	77 712	39 986	37 726		
2009	80 956	41 312	39 644	61 088	20 484

Източник: НСИ

Демографската криза е пряк риск за държавната цялост. Фактически са обезлюдени големи територии от държавата, изоставени са уникални природни ресурси за производство. Гъстотата на населението спада.

Намалява работната сила както в абсолютен размер, така и като процент от цялото население. Налице е бъдещ недостиг на работна сила и съответно предпоставки за сезонен или постоянен приток на човешки ресурси от други страни. При недостатъчни имиграционни попълнения от млади хора и продължаваща емиграция от млади генерации ще се повиши възрастта на икономически активното население, дялът на възрастните хора сред заетите ще се увеличава и работната сила ще стане по-консервативна и по-пасивна, по-трудно и по-бавно склонна да възприема и усвоява нови технологии.

Съществува тенденция за забавяне на икономическия растеж, стагнация и свиване на пазарите, породени от недостига на качествена работна сила, способна да усвоява и прилага съвременните знания и технологии.

Налице са сериозни дефицити в пенсионната система и в други социални системи, базирани на солидаростта между поколенията.

Данните свидетелстват за процес на застаряване на населението, без компенсиране с повишаване на раждаемостта, което води до непрекъснат демографски натиск върху всички икономически и социални системи, до ускорено намаляване на национално определящото население на страната и до промени в етническият и политическият баланс в държавата.

Етнизирването на проблемите с раждаемостта създава изключително сериозни предизвикателства пред икономическата и социалната политика. Свръх раждаемостта на ромските слоеве, съчетана с тяхната маргинализация, създава девиантни, потенциално застрашени от асоциално поведение несоциализирани контингенти от поколения, за които държавата трудно и в обозрим период може да осигури ресурсите за тяхната интеграция с останалата част от населението. Раждаемостта се етнизирва в неинтегрирани етнически слоеве. Формира се сериозен контингент от неграмотни, като при това той е социално-групово ориентиран. Всичко това ще оказва трайно отрицателни влияния през следващите 10-15 години. Тези контингенти ще се вливат в редиците на работната сила, но техните шансове за просперитет са нищожни без стартирането и провеждането на активна и последователна за много години напред демографска политика от държавата за тяхното образование, квалификация и социализация.

Тенденциите в смъртността и продължителността на живота в България също са изключително тревожни. В сравнение със страните от ЕС смъртността в България е най-висока. От около 11 на хиляда през 1990 година коефициентът на смъртност нараства на 14,7 промила през 1997 година и на 14,3 промила за 2003 година. За повечето европейски държави смъртността е от порядъка на 500-600 души на 100 000 души население, докато за България цифрата е 1 102. Катастрофално е положението с детската смъртност – три-четири пъти по-висока от нивата в ЕС - 13,3 срещу 4,5 промила. За 2009 година коефициентът на смъртност за страната е 14,2, като за мъжете той е 15,5, а за жените – 13,1 промила.

Тези тенденции в раждаемостта и смъртността в България показват критичното състояние и на показателя естествен прираст на населението, който през периода на прехода се движи между минус 7-8 до 5,6 промила през 2003 година. Налице е трайна тенденция за непрекъснато стесняване на възпроизводствения процес на българското население. Броят на починалите превишава повече от два пъти броя на живородените деца. От картата на България всяка година изчезва населено място с около 70-75 хиляди души. Няма реални основания да се очаква пречупване на негативната тенденция в раждаемостта в близко бъдеще и следва да приемем факта, че в България ще има отрицателен естествен прираст през следващите 10-20 години. Естественият прираст на 1000 души от населението през 2009 година общо за страната е -3,5 промила, като за градовете е -0,7, а за селата -10,8.

Промените в социалната и икономическата обстановка в страната водят до проявлението на нови фактори и условия, формиращи *миграционното поведение на населението*. Поради специфичните особености на историческото и социално-икономическото развитие на България външната миграция винаги е била свързана с емиграцията на населението. България губи работна сила в най-активните младежки възрасти, като през годините между двете последни преброявания на населението – 1992 и 2001 година – общото намаление възлиза на около 514 хиляди души. Според различни изследвания между 800 хиляди и 1,1 милиона души всяка година пребивават в страни от ЕС като сезонно заети.

Преобладаващо младежката емиграция е износ на раждаемост, образование и квалификация. Този процес влияе директно не само за дебалансиране на възпроизводството на оставащото население и неговата численост, но и върху намаляването на качествения потенциал на нацията.

Заедно с проблемите на раждаемостта и смъртността, продължаващата години наред масирана емиграция предимно на млади генерации е едно от най-тежките предизвикателства пред бъдещата демографска, икономическа и социална политика.

Държавата практически не провежда демографска политика. В резултат се наблюдава социална деградация и възраждане на първичната неграмотност сред поколенията от началото на 1990-те години. Причините за това се свързват главно с рязкото намаляване на икономическите възможности на семействата да осигуряват най-елементарни условия на живот за децата си. Като следствие България е застрашена от катастрофално изтичане на фертилния, кадровия и интелектуалния потенциал на нацията зад граница. Липсата на държавна политика позволява ясно отчетливо етнизирание на демографските проблеми, чиито последици ще бъдат трудно преодолими през следващите 10-15 години.

В резултат на тези процеси се влошава възрастовата структура на населението – то застарява. Намалява дялът на младите хора под трудоспособна възраст, нараства дялът на възрастните хора над трудоспособна възраст.

<i>Възрастова структура на населението</i>			
<i>Година</i>	<i>Под трудоспособна възраст</i>	<i>В трудоспособна възраст</i>	<i>Над трудоспособна възраст</i>
1990	21,6 %	55,5 %	22,9 %
1995	19,1 %	56,6 %	24,3 %
2000	16,8 %	58,3 %	24,9 %
2001	16,3 %	59,2 %	24,5 %
2002	15,9 %	60,1 %	24,0 %
2003	15,5 %	60,8 %	23,7 %
2004	15,1 %	61,6 %	23,3 %
2005	14,8 %	62,6 %	22,8 %
2006	14,6 %	64,8 %	22,6 %
2007	14,5 %	63,0 %	22,5 %
2008	14,5 %	63,2 %	22,3 %
2009	14,5 %	63,1 %	22,4 %

Източник: НСИ

1. Промяна в етническия състав на населението.

През 1926 г. ромите у нас са били 81 996 души, или 2,46 %, а през 2001 г. са 4,68% от населението - над 355 хил. души. По данни на НСИ от преброяването на населението от 2001 г., ромската общност се характеризира с по-неблагоприятна образователна структура, в сравнение с останалата част от населението. Най-високата образователна степен сред българската общност е средното образование (48,4%), докато най-голям дял от ромите (44,8%) достигат едва до основно образование. При по-високите степени на образование (висше) се констатира тенденция на намаляване на дела на ромската общност (едва 0,3%) в сравнение с българското население (20,4%). Обезпокоителен е и дялът на ромите (20.5%), които нямат завършен дори начален етап на образование в сравнение с този при българите (почти 0%) и при турците (5.6%). Малък е дялът на ромски младежи и възрастни роми, притежаващи професионално, средно и висше образование, квалификация и документ за завършено професионално образование. Особено тревожна е тенденцията на увеличаване на неграмотността сред ромите. Трябва да се насърчават ромските деца да продължат образованието си и след навършване на задължителна училищна възраст. Нужна е и подкрепа за постъпване в колеж или университет.

<i>Възрастова структура на големите етнически общности според преброяванията през 1992 и 2001 година</i>						
<i>Възрастови групи - години</i>	<i>Българи</i>		<i>Турци</i>		<i>Роми</i>	
	<i>1992</i>	<i>2001</i>	<i>1992</i>	<i>2001</i>	<i>1992</i>	<i>2001</i>
<i>0 – 14</i>	<i>17,4 %</i>	<i>14,5 %</i>	<i>26,0 %</i>	<i>21,4 %</i>	<i>37,8 %</i>	<i>33,3 %</i>
<i>15 – 29</i>	<i>19,9 %</i>	<i>21,4 %</i>	<i>25,3 %</i>	<i>25,9 %</i>	<i>28,2 %</i>	<i>30,1 %</i>

30 – 64	47,1 %	48,1 %	41,0 %	55,1 %	31,1%	33,9 %
65 +	15,6 %	16,1 %	7,7 %	8,6 %	2,9 %	2,7 %

Източник: НСИ

Структура на населението по степен на образованието – общо и по етнически групи				
Завършено образование	Общо за страната	По етническа принадлежност		
		Българи	Турци	Роми
Общо	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %
Висше	20,7 %	23,5 %	2,7 %	0,3 %
Средно	48,4 %	53,0 %	23,7 %	6,9 %
Основно	24,7 %	20,7 %	53,0 %	44,9 %
Начално	4,3 %	2,1 %	15,0 %	27,4 %
Незавършено начално	0,7 %	0,3 %	2,1 %	7,8 %
Неграмотни	1,2 %	0,4 %	3,5 %	12,7 %

Източник: НСИ

Малкото кандидат-студенти и многото места в университетите изискват спешна реформа във висшето образование. Крайно наложителна е реформа във финансирането на висшето образование, която да доведе до увеличаване на броя на студентите. От своя страна повишаването на броя на студентите е и добра антикризисна мярка.

3. Реформа във финансирането на висшето образование с цел увеличаване броя на студентите.

Според Милтън Фридман проблемите на висшето образование и неговото финансиране са свързани главно с качеството и справедливостта. Отсъствието на задължителност дава на студентите възможност за избор на висше училище. Голямата възможност за избор облекчава проблема с качеството, но задълбочава проблема със справедливостта.

Качество: Тъй като никой не се записва в университет против своята воля, не може да просъществува нито едно висше училище, което не задоволява – поне в минимална степен – потребностите на своите студенти. Фридман твърди, че колкото по-голяма роля играе пазарът, толкова по-добри са образователните резултати на учебното заведение.

Справедливост: За използването на данъчни средства за финансиране на висшето образование обикновено се изтъкват две причини. Първата е, че висшето образование носи „обществени ползи“ извън ползите за самите студенти; втората е, че държавното финансиране е необходимо, за да способства за „равната образователна възможност“. Що се отнася до обществените ползи, според доклада от 1973 година на Комисията за висше образование на Фондация „Карнеги“: „дори и без всякаква държавна субсидия някои от обществените ползи от висшето образование пак биха възникнали като страничен ефект от частно финансираното образование“. Комисията дори споменава за „възможни негативни резултати от висшето образование“, посочвайки като примери „личните разочарования, дължащи се на хора, защитили докторати“. Втората е свързана с постигането на равни възможности пред желаетите да

продължат образованието си. Дали държавното субсидиране води до равна образователна възможност за всички? Фридман: „Не ни е известна друга правителствена програма, чиито последици да са толкова несправедливи, която да е по-очевиден пример за Закона на Директър¹ от финансирането на висшето образование. В тази област тези от нас, попадащи в категориите със средни и високи доходи, са успели да прилъжат бедните да ги субсидират в голям мащаб – и не само че не изпитваме елементарен срам, но и имаме безочие да се хвалим до небесата със своята безкористност и обществено чувство.”

Решение на проблема с висшето образование

Във висша степен е желателно всички младежи и девойки, независимо от дохода на техните родители, социалното им положение, местожителството или расата, да имат възможност да получат висше образование – стига да са готови да платят за него, било в момента, било от по-високия доход, който тази квалификация ще им осигури. Има сериозни аргументи за предоставянето на достатъчно заемни средства, за да се гарантира възможност за всички. Има сериозни аргументи за разпространяването на информация за достъпността на такива средства и за убеждаване на непривилегированите да се възползват от тази възможност. Според Фридман няма аргументи за субсидирането на хората, които получават висше образование, за сметка на онези, които не получават. За висшите учебни заведения, управлявани от правителството, би трябвало да се събират от студентите такси, съответстващи на пълната стойност на предоставяните от тях образователни и други услуги.

Колкото и да е желателно да се премахне субсидирането на висшето образование от данъкоплатците, в момента това е политически неосъществимо. Осъществима е обаче реформа във финансирането на висшето образование.

Алтернатива на държавното финансиране са *студентските кредити*. Тъй като разходите за образование са капиталовложение в рисков начинание, най-уместният начин за финансиране е не чрез кредит във фиксирана парична сума, а чрез дялово участие – чрез „закупуването” на дял в предприятието и получаването на дял от печалбите в замяна. Или това означава да бъде „закупен” дял от евентуалните бъдещи доходи на дадено лице, за да му се авансират средствата, необходими за финансиране на неговото обучение, при условие че то поеме ангажимента да изплаща на инвеститора определена част от своите бъдещи доходи. По този начин инвеститорът ще може да си възстанови повече от първоначалната инвестиция от относително преуспелите лица, което ще бъде компенсация за невъзстановените суми от неуспелите.

Боновият план за висшето образование е друга идея на Фридман. Нека всички държавни висши училища събират такса, която да покрива пълната себестойност на предоставяните от тях образователни услуги, за да могат да се конкурират с недържавните висши училища при равни условия. Да се раздели общият размер на данъчните приходи, предвидени за изразходване от висшето образование за една година, на броя на студентите, чието субсидиране се счита за желателно за годината. На този брой студенти да се дават бонове, равностойни на получената сума. Да се допусне

¹ Закон на Директър за разпределение на публичните доходи: „С голяма част от данъците на богатите и бедните се финансират публичните разходи на средната класа.”

боновете да бъдат използвани в което и да е учебно заведение, избрано от студента, стига предлаганото обучение да се смята за достойно за субсидиране.

Нарастващата роля на държавата във финансирането и управлението на висшите училища е довела не само до страхотно прахосване на парите на данъкоплатците, но и до далеч по-лоша образователна система, отколкото би се развила, ако доброволното сътрудничество би имало голям дял, твърди Фридман.

Университетското образование в България

През академичната 2009/2010 година има 220 260 студенти в държавни институции и още 62 976 студенти в частни колежи и университети. Общият брой е 283 236.

За държавните университети националният бюджет отпуска субсидии от 384 533 500 лева, от които от Министерството на образованието, младежта и науката 361 270 500 лева и от Министерството на отбраната 23 263 000 лева. Студентите получават допълнително средства под формата на транспортни субсидии (железници и градски транспорт) както и средства за столове и общежития. Студентите плащат около 100 милиона лева като университетски такси и други 100 милиона за общежития, наеми, учебници и храна. Общо около 3000 лева годишно е разходът средно за студент за завършване на висше образование. Образованието в частен университет е сравнимо като разход на студент. Следователно общите разходи за университетско образование в България са малко над 1 % от БВП.

Увеличаване на броя на студентите

В предложението на Георги Ангелов и Симеон Дянков за увеличаване броя на студентите като антикризисна мярка се предлага нова програма за студентски кредити, която да осигурява до 50 % от образователните разходи. Студентските кредити ще бъдат частично гарантирани от държавата (използвайки 10 % вноска като обезпечение). Държавата плаща 40 % от студентските разходи като субсидия за университета, в който студентът се е записал (държавен или частен). Останалите 10 % се покриват от самия студент. Ако студентът има достатъчно финансиране, може да не взема кредит.

Студентите са свободни да се запишат във всеки университет – в зависимост от приемните изпити и предпочитания. На университетите се позволява да определят своите такси и броя на студентите (в рамките на тяхната акредитация). Те поемат отговорността за управление на общежитията и столовете – те стават собственост на университетите. Университетите могат да бъдат класирани по качество, например използвайки статистика за заплатите на техните бивши студенти на пазара на труда. Очаква се либерализацията на таксите да доведе до тяхното увеличение.

Реформи за увеличаване на заетостта

По време на дълбоки финансови кризи основният фокус на икономическата политика е върху реформи, генериращи заетост. Част от тях трябва да са адресирани към нуждите на новонавлизащите на пазара на труда. Студентската кредитна програма прави точно това, като има и други ползи: разширява кредитния пазар като в същото време предлага публична подкрепа чрез схема за частично гарантиране. Програмата може също така да бъде насочена към специфични образователни нужди, например инженерното образование. Тя функционира в рамките на съществуващия бюджет за висше образование и не води до допълнителни бюджетни разходи.

Улесняване достъпа до висше образование

Програмата увеличава достъпа до университетско образование на студенти от бедни семейства, тъй като те ще трябва да покрият само 10 % от образователните разходи. Тя също така поставя студентите в центъра на университетското образование. Използването на кредит като частичен механизъм за финансиране дава повече стимули на студентите да се справят по-добре, тъй като предишни изследвания показват, че те отговарят на безплатното образование чрез намаляване на влаганите усилия. Университетите ще бъдат насърчени да са по-отзивчиви към нуждите на студентите и пазара. По този начин броят на студентите ще се увеличава, но също така сферите, в които пазарното търсене е най-високо, ще се увеличават пропорционално повече. Пазарът на труда ще бъде използван като сигнал за броя на студентите във всеки факултет. Когато парите отиват при оценяващите висшето образование – тези, които са склонни сами да поемат част от финансовата тежест от придобиването му, би се повишило и качеството в резултат на повишената заинтересованост от придобиването на качествено образование, даващо предимство на получилия го на пазара на труда.

Инвестициите в образование са добър отговор на кризата и има дългосрочни ползи за увеличаване на производителността на работещите. Това, от своя страна, е основният фактор за бъдещ просперитет.

Литература:

1. Ангелов, Г., Дянков, С., Увеличаване броя на студентите като антикризисна мярка, <http://bmabg.s801.sureserver.com/assets/var/docs/Increasing-University-Enrollment-as-Crisis-Response-BG.pdf>, 2009
2. Фридман, Милтън и Роуз, Свободата на избора, Издателство „Дамян Яков”, София, 1997
3. Barr, Nicholas, Financing Higher Education: Comparing the Options, London, 2003
4. Johnstone, D. Bruce, The Financing and Management of Higher Education: A Status Report on Worldwide Reform, The World Bank, 1998
5. Kapur, Devesh, Indian Higher Education Reform: From Half-baked Socialism to Half-baked Capitalism, India Policy Forum, 2007